

संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रम / पारिस्थितीकी
विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणेबाबत
मार्गदर्शक सूचना

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन परिपत्रक क्र.एफडीएम-2011/प्रक्र100/फ-2
मंत्रालय, मुंबई-400 032
दिनांक :- 22/12/2011

वाचा :- 1) शासन निर्णय महसूल व वन विभाग क्र.एफडीएम 2011/प्रक्र100/फ-2, दिनांक
5 ऑक्टोबर 2011
2) शासन निर्णय महसूल व वन विभाग क्र. बेटक2011/प्रक्र 174/फ-5, दिनांक
24 ऑक्टोबर 2011

संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचे बळकटीकरण करणे व त्यास ग्रामसभेला जोडणेबाबतचा शासन निर्णय संदर्भ क्र.1 अन्वये तसेच वनक्षेत्र व संरक्षित क्षेत्रात निसर्ग पर्यटन कामांची अंमलबजावणी करण्याबाबतचे निर्णय संदर्भ क्र. 2 च्या शासन निर्णयान्वये जाहीर करण्यात आले आहेत. सदर शासन निर्णयाची अंमलबजावणी योग्यरित्या करण्याकरिता शासनाने विभिन्न विभाग विशेषतः वन विभाग, जिल्हापरिषद, आदिवासी विकास विभाग, पशू संवर्धन विभागाने एकत्रित येऊन कामे करणे अपेक्षित आहे व त्यासाठी सविस्तर सूचना खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहेत. (सदर परिपत्रकातील सूचना मार्गदर्शक स्वरूपाची असून, त्यात नमूद न केलेल्या कार्यवाही संबंधित मुख्य वनसंरक्षक यांची मान्यता प्राप्त करून देण्याची सुभा राहिल)

टीप :- जेथे कुठे अनुदान वितरित करण्याचा उल्लेख आहे, ते अनुदान प्रचलित योजनेनुसार वितरित केले जातील, ज्या योजनांसाठी उदा. बायोगॅस, सुधारित घूल, संकरित गार्गीकरिता चारा, स्वसंपाकाचा गॅस व निसर्गपर्यटनाचे मालमत्ता व सोई निर्माण करणे इत्यादीसाठी प्रचलित निकष नाही ती कामे कॅम्पा, एफडीए, 13 वा वित्त आयोग व 7% वन विकास कर इत्यादीअंतर्गत खालील दिलेल्या सूचनांप्रमाणे राहतील :-

संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समितीचे गठन करणे, सूक्ष्म आराखडा तयार करणे

- संयुक्त वन व्यवस्थापन / इको डेव्हलपमेंट समितीमार्फत ग्रामपरिसर विकासाबाबतची सविस्तर सूचना परिशिष्ट-1 मध्ये जोडण्यात येत आहे.
- मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यांनी दिनांक 5 ऑक्टोबर 2011 च्या शासन निर्णयानुसार मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, 1958 च्या कलम 49 च्या तरतूदीनुसार संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचे / इको डेव्हलपमेंट समितीचे गठन करण्यासाठी ग्रामसभेची विशेष बैठक घेऊन समितीचे दिनांक 15/1/2012 पर्यंत गठन होईल. याबाबत दक्षता घ्यावी.
- वन विभागाने संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समिती सोबत निवडलेल्या वनक्षेत्राबाबत समझोता समयलेख करावे. समझोता समयलेखाचे प्रारूप परिशिष्ट-2 मध्ये जोडण्यात येत आहे.

- संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समिती यांनी वन विभागाच्या मार्गदर्शनाखाली 31/01/2012 पर्यंत सूक्ष्म आराखडा तयार करावा व त्यास उपवनसंरक्षकांनी दिनांक 10/2/2012 पर्यंत मान्यता प्रदान करावी. सूक्ष्म आराखडा प्रारूप परिशिष्ट-3 मध्ये जोडण्यात येत आहे. सूक्ष्म आराखड्याचे प्रारूप सूक्ष्म आराखडा तयार करताना दिनांक 5/10/2011 च्या शासन निर्णयातील सूचनेचे पालन करावे. सूक्ष्म आराखडा लोकांना समजेल अशा स्वरूपात लिहिले जावेत. त्यामध्ये ग्रामस्थांचे आणि वन अधिका-यांची कर्तव्ये, जबाबदारी व अधिकारांचा स्पष्ट उल्लेख असावा.
- गुरे चराईसाठी किती शुल्क आकारण्यात येईल तसेच समझोता समय लेखातील अटीचे पालन न करणा-यांकडून किती दंड आकारण्यात येईल, याचा उल्लेख सूक्ष्म आराखड्यात करण्यात यावा.
- मंजूर सूक्ष्म आराखड्याची प्रत उपवनसंरक्षकांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद, आदिवासी विभाग, प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, पशुसंवर्धन अधिकारी यांचेकडे पाठवतील. याबरोबरच वनपरिक्षेत्र अधिका-यांनी सदर सूक्ष्म आराखड्याची प्रत संबंधित यंत्रणांचे तालुकास्तरीय अधिका-यांना तत्परतेने उपलब्ध करून द्यावी. विविध यंत्रणा उपवनसंरक्षक यांचेशी सल्लामसलत करून शासकीय योजनेतील फायदे प्राधान्याने संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्यांचे सदस्यांना प्रदान करावेत.
- मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यांनी त्यांना वन विभागाकडून प्राप्त होणा-या 7% वन महसूलअंतर्गत संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना बायोगॅस, कुकींग गॅस, सोलर कुकर ईत्यादींचा पुरवठा करावा. संबंधितांकडून 1/4 रक्कम रोख / मजुरी (श्रमदान) च्या स्वरूपात प्राप्त झाल्यानंतर उर्वरित 3/4 शासकीय अनुदान अदा करण्यात यावे.

पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभागाने करावयाची कार्यवाही

- वनक्षेत्राजवळील संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने तयार केलेल्या सूक्ष्म आराखड्यामध्ये समाविष्ट गावात कोणत्याही योजनेखाली शेळी व मेंढीचे वाटप करू नये
- अनुत्पादक वळूंचे 100% खच्चीकरण करण्यात यावे.
- त्याव्यतिरिक्त सदर गावात भाकड व अनुत्पादित गुरांच्या ठिकाणी संकरित प्रजातीच्या अधिक दुधाळ गावी देण्याबाबत व्यापक कार्यक्रम राबविण्यात यावा.
- जिल्हाधिकारी यांनी सदर कार्यक्रमासाठी जिल्हा नियोजन समितीअंतर्गत पुरेशी तरतूद करावी.

प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांनी करावयाची कार्यवाही

- कु-हाडबंदी, चराईबंदीबाबत करारनामा केलेल्या गावात सुधारित चूल, स्वयंपाक गॅस, सोलरउर्जेवर आधारित संबंत्र, उपकरणे ईत्यादींचा पुरवठा अनुदान तत्वावर करण्यात यावे.
- लाभार्थीची निवड संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीद्वारे इको डेव्हलपमेंट समितीद्वारे करण्यात येईल.
- लाभार्थी यांनी 1/4 रक्कम रोखीने भरल्यानंतरच उर्वरित 3/4 रक्कम उपलब्ध करून देण्यात येईल.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यांनी करावयाची कार्यवाही

- संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणा-या व उपवनसंरक्षक यांनी शिफारस केलेल्या गावात अनुदान तत्वावर बायोगॅस संग्रहाचा पुरवठा करण्यात यावा.

- लाभार्थीची निवड संयुक्त वन व्यवस्थापन / परिस्थितीकी विकास समितीद्वारे करण्यात येईल. लाभार्थी यांनी 1/4 रक्कम रोख अथवा श्रमदानांच्या स्वरूपात उपलब्ध करून दिल्यानंतर 3/4 रक्कम अदा करण्यात येईल.
- शासकीय गायसान जमिनीवर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ग्रामपंचायतीमार्फत मोठ्या प्रमाणावर बैरण विकास कार्यक्रम राबविण्यात यावे.

निसर्ग पर्यटन अंतर्गत पर्यटन विकासास चालना देणे

- गृह पर्यटन विकासांतर्गत लाभार्थीची निवड संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समिती करेल.
- संयुक्त वन व्यवस्थापन / इको डेव्हलपमेंट समिती लाभार्थी सोबत 10 वर्षासाठी करारनामा करेल. गृह पर्यटन विकासांतर्गत विकसित पायाभूत सुविधेचा वापर निसर्ग पर्यटनासाठीच करता येईल.
- लाभार्थी यांनी 1/4 रक्कम संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीकडे / इको डेव्हलपमेंट समितीकडे जमा केल्यानंतर शासनाचा 3/4 हिस्सा समितीच्या खात्यात वर्ग करण्यात येईल. कामाची प्रगती लक्षात घेऊन निधीचे वितरण 3 समान हप्त्यात करण्यात यावे.
- गृह पर्यटन विकासाकरिता आदिवासी उप योजनांतर्गत पर्याप्त तरतूद करण्यात यावी.

लघुसिंचन विभागाने करावयाची कार्यवाही

- साठवण क्षमता कमी झालेले सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर तलाव, कौल्हापूरी बंधारे व इतर जलसाठयांचे नुतनीकरण महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत करण्यात यावे.
- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेव्यतिरिक्त शिवकालीन पाणी पुरवठा योजना तसेच महात्मा फुले भूमी जलसंधारण योजनेअंतर्गत प्राप्त होणा-या निधीचा तलाव दुरुस्ती व गाळ काढणेसाठी विनियोग करण्यात यावा.

विहिरींना जमिनीपासून 3 फूट वरपर्यंत दगडी भित उभारणे

- महात्मा गांधी. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना / रोजगार हमी योजना, धडक सिंचन योजनेअंतर्गत बांधण्यात येणा-या विहिरींना जमिनीपासून 3 फूट वरपर्यंत दगडी भित उभारण्याची तरतूद अंदाजपत्रकात करावी.
- आधी बांधण्यात आलेल्या विहिरींवर 3 फूट दगडी मुंडाळ बांधण्याची कार्यवाही करण्यात यावी.
- परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणा-या ज्या गावांच्या परिसरात कालवे व महामार्ग अस्तित्वात आहेत तेथे बऱ्याप्राण्यांसाठी सुरक्षित कृत्रिम संचार मार्ग निर्माण करण्यात यावे.

मासेमारीचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना देण्याबाबत

परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणा-या ज्या गावांमध्ये सहकारी संस्थांना अस्तित्वात आहेत तेथे त्या संस्थांना मासेमारीचे कंत्राट देण्यात यावे.

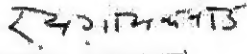
संयुक्त बैठक आयोजित करून नियोजन, आराखड्याचे अंमलबजावणीचा आढावा

- जिल्हाधिकारी यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद, प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, उपवनसंरक्षक (प्रादेशिक/वन्यजीव), उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण, उप आयुक्त (पशुसंवर्धन), प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग यांनी संयुक्त बैठक महिन्यातून एकदा घ्यावी व कार्यक्रमाच्या प्रगतीचा आढावा घ्यावा.
- मंजूर सूक्ष्म आराखड्यात समाविष्ट कामे / विविध यंत्रणेमार्फत करण्यात येतील. याची खात्री मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यांनी करावी.
- तालुका स्तरावर गट विकास अधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली असलेल्या समितीद्वारे संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचे मंजूर सूक्ष्म आराखड्याअंतर्गत कामांच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जाईल. या समितीत तालुका पशुसंवर्धन अधिकारी, तालुका कृषि अधिकारी, उप अभियंता, लघु पाटबंधारे असतील तसेच समितीचे सदस्य सचिव, संबंधित वनक्षेत्रपाल राहतील.

या परिपत्रकासोबत सहपत्रीत परिशिष्ट-2 व परिशिष्ट-3 मध्ये अनुक्रमे समझौता समयलेख आणि सूक्ष्म नियोजन आराखड्याचे नमुने मार्गदर्शनासाठी असून, त्यात प्रत्यक्ष परिस्थितीनुसार संबंधित मुख्य वनसंरक्षक यांच्या मान्यतेने सुधारणा करता येईल.

सदर परिपत्रक ग्रामविकास विभाग, रोजगार हमी योजना व जलसंधारण विभाग, नियोजन विभाग आणि वित्त विभाग यांच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(रत्नाकर गायकवाड)
मुख्य सचिव

प्रति:

प्रधान सचिव (महसूल), महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव, कृषी, मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव, कृषी, पशु संवर्धन, दुग्ध विकास आणि मत्स्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव (रोजगार हमी योजना), मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव (नियोजन), मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव (वित्त), वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव (ग्रामविकास), मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान सचिव, पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव (जलसंधारण), मंत्रालय, मुंबई-32
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (उत्पादन व व्यवस्थापन), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक तथा महासंचालक, सामाजिक वनीकरण, पुणे
सर्व अखेर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक / मुख्य वनसंरक्षक / वनसंरक्षक
सर्व मुख्य वनसंरक्षक तथा उप महासंचालक, सामाजिक वनीकरण विभाग
सर्व विभागीय आयुक्त

सर्व जिल्हाधिकारी
सर्व जिल्हापरिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी
आयुक्त, आदिवासी विकास,
आयुक्त (कृषी), कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
संचालक (फलोत्पादन), महाराष्ट्र राज्य, पुणे
व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, नागपूर
सर्व प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास संस्था
उपवनसंरक्षक (प्रादेशिक/वन्यजीव) / सर्व उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण / सर्व उप आयुक्त (पशुसंवर्धन)
सर्व प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग
सर्व जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी
महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता) महाराष्ट्र 1 / 2, मुंबई / नागपूर.
महालेखापाल (लेखा परिक्षा) महाराष्ट्र 1 / 2, मुंबई / नागपूर.
संचालक, लेखा व कोषागारे संचालनालय, मुंबई
वन विभागातील सर्व सह सचिव / उप सचिव / अवर सचिव / विशेष कार्य अधिकारी
निवड नस्ती (कार्यासन फ-2), महसूल व वन विभाग, मंत्रालय,

संयुक्त वन व्यवस्थापन / परिस्थितीकी विकास समितीमार्फत ग्रामपरिसर विकासासाठी सविस्तर मार्गदर्शक सूचना

प्रस्तावना :-

राष्ट्रीय वन्यजीव कृती आराखडा २००२-२०१६ अन्वये तसेच वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम १९७२ (सुधारीत २००६) मधील तरतुदीनुसार वने / वन्यजीव संवर्धनाकरीता संरक्षित क्षेत्रांलगतच्या गावांमध्ये ग्रामीणांचा सक्रीय सहभाग प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने व व्याघ्र प्रकल्पाचे अति संरक्षित क्षेत्रांमध्ये अद्यापही अनेक गावे आहेत. त्यांच्या पुनर्वसनाबाबतचे धोरण महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन कायदानुसार राबविणे सुरु आहे. व्याघ्र प्रकल्पाच्या बफर क्षेत्रातील गावांचे पुनर्वसन होणार नसल्याने तेथे परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबवावयाचा आहे. याच धर्तीवर अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने यांमधील गावांचे जोपर्यंत पुनर्वसन होत नाही तोपर्यंत या गावांमध्येही परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम (EDP) राबविण्याचे ठरले आहे. सोबतच वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम १९७२ सुधारीत २००६ नुसार घोषित करण्यात आलेल्या संवर्धन राखीव क्षेत्र (Conservation Reserve) व लोकसंवर्धन राखीव क्षेत्र (Community Reserve) यांमधील गावांमध्येही परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबवावयाचा आहे. या सर्व गावांमध्ये स्थानिक ग्रामीणांचा वन / वन्यजीव संवर्धनामध्ये सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने ग्रामसभांसोबत करारनामा करणे, सुक्ष्म-आराखडा तयार करणे, आराखडयामधील नमूद काम करणे व त्याकरीता परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणे अभिप्रेत आहे. सदर कार्यक्रम राबवितांना ग्रामसभा हा केंद्रविंदू मानून अधिकार, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्यांची निश्चिती करणे आवश्यक आहे. सदर कार्यक्रम शासनाच्या सर्व विभागांनी मिळून राबवावयाच्या आहे.

याद्वारे राज्यातील संरक्षित वनक्षेत्र, त्या सभोवतालचे क्षेत्रांमध्ये निर्माण झालेला मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी करून सहजीवन प्रस्थापीत करणे शक्य होणार आहे.

मार्गदर्शक सूचना

परिस्थितीकी विकास समितीची उद्दिष्टे, समितीचे गठण, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या, समितीला होणारे फायदे याबाबतचे धोरण :

- १) उद्दिष्टे : १) संरक्षित वनक्षेत्रांच्या विकासामध्ये ग्रामस्थांचे योगदान घेणे.
- २) मानव-वन्यजीव यांच्यामधील संघर्ष कमी करून सहजीवन प्रस्थापीत करणे.
- ३) वन्यजीव संवर्धनातून मिळणारे फायदे ग्रामविकासाकरीता वापरणे.
- ४) ग्रामविकास साधत असतानाच नजीकच्या संरक्षित क्षेत्रावरील मानवी दबाव कमी करण्याकरीता प्रयत्न करणे.
- ५) गावनिहाय सुक्ष्म नियोजन आराखडा (Micro-plan) तयार करून गावांचा चिरंजीवी विकास साधण्यासाठी सर्व विभागांच्या मदतीने प्रयत्न करणे.

२) कार्यक्रमांतर्गत निवड करावयाचे क्षेत्र :
राज्यातील अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने, व्याघ्र प्रकल्प, संवर्धन राखीव क्षेत्र (Conservation Reserve) व लोकसंवर्धन-राखीव क्षेत्र (Community Reserve) व त्यांच्या बफर क्षेत्रातील असल्यास गावे.

३) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे गठन

सदर समिती मुंबई पंचायत अधिनियम, १९५७ च्या कलम ४९ अंतर्गत असलेल्या तरतुदीस अनुसरून राहिल या समितीची रचना याच अधिनियमातील कलम ४९ मधील उप कलम १,२,३,४ नुसार राहिल व त्यास वन्यजीव संवर्धन आणि विकासाकरीता ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती असे संबोधता येईल. या समितीची निर्मिती ग्रामसभा वन्यजीव विभागाच्या मार्गदर्शनाखाली करेल. या समितीचा कालावधी पंचायतीच्या कालावधीशी सुसंगत राहिल. या समितीचे अधिकार, कार्यव्याप्ती याबाबत ग्रामसभेने पंचायतीशी सल्लामसलत करून निश्चित करावयाचा आहे व त्याचप्रमाणे या समितीच्या कामकाजावर ग्रामसभेच्या नियंत्रणाखाली देखरेख आणि कार्यपद्धतीचे नियमन करावयाचे आहे. या समितीमध्ये १२ आणि कमाल २४ अशी सदस्य संख्या असेल. या सदस्यांपैकी १/३ पेक्षा कमी नाही असे सदस्य पंचायतीमधील राहतील आणि निम्याहून कमी महिलांची संख्या नसेल. या व्यतिरिक्त शासनाने निर्देश दिल्यानुसार अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त आणि भटक्या जमाती यांनाही प्रतिनिधीत्व अनिवार्य असेल. महिला सदस्यांची नियुक्ती करतांना गाय पातळीवरील महिला ग्राम सभेने केलेली शिफारस विचारात घेणे आवश्यक असेल. अशास्त्रात स्थापन करण्यात येणाऱ्या ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचा ठराव ग्रामसभा पारित करून स्थानिक वनक्षेत्रपाल यांना पाठवेल. शासनाच्या वतीने ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे पदसिद्ध सदस्य सचिव वनपाल / वनरक्षक हे कार्य करतील. सर्वसाधारणपणे ज्या गावाची लोकसंख्या १००० पेक्षा अधिक असेल तेथे वनपाल सदस्य सचिव राहतील.

आदिवासी क्षेत्रामध्ये गुप ग्रामपंचायतीमध्ये वस्ती / पाडे असतील तर प्रत्येक वस्ती / पाडे यांची स्वतंत्र ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती त्याच्या ग्रामसभेमधून करावी व त्यामध्ये वस्ती / पाडे यांमधील लोक सदस्य म्हणून पात्र राहतील.

४) करारनामा :

ग्राम परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्यात येणाऱ्या गावांच्या ग्रामसभांनी सर्वप्रथम सदर कार्यक्रम राबविण्यास तयार असल्याचा ठराव घेणे आवश्यक राहिल. सदर ठरावामध्ये ग्राम परिस्थितीकी विकास कार्यक्रमांतर्गत मिळणारे फायदे घेण्याकरीता कुन्हाड बंदी, चराई बंदी, भाकड गुरांची संख्या कमी करून दुधाळ जनावरे घालणे, अनुत्पादक वळुचे १००% खच्चीकरण करणे, सर्व गुरांचे लसीकरण करणे, गुरांना मोठ्यातच चारा पुरविणे, वनवणवा नियंत्रण व संरक्षण कामात सहकार्य करणे, गौण वनोपजाचा न्हास थांबविणे या बाबींमध्ये गावाच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये त्सा पाडण्यास ग्रामसभेची संमती घेणे आवश्यक राहिल.

वन, वन्यजीव व जैवविविधता यांचा अविभाज्य संबंध असल्याने ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती वन्यजीव विभागाच्या सहकार्याने संरक्षित क्षेत्राचे संरक्षण, वन्यजीवांचे व जैव विविधतेचे संरक्षण, संवर्धन, मृद व जलसंधारण, गावविकास, रोजगार निर्मिती आणि उत्पन्न वाढीबाबत योजना या सर्व बाबींचा विचार करून गावाचा सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करेल. आराखड्यामध्ये मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांवर भर देण्यात येईल. प्रामुख्याने संरक्षित क्षेत्रावर जैविक दबाव कमी करणे, सुधारित चुली, बायोगॅस, स्वयंपाक गॅस व तत्सम साधनांचा वापर, घरगोटा व त्याच्याशी निगडित चारा निर्मिती, वन्यप्राण्यांद्वारे पीक नुसान कमी करण्यासाठी रौर कुंपण लावणे, शेतामध्ये फळबाग लागवड करणे, वनवणवा नियंत्रण करणे, गावा नजिकच्या निसर्ग पर्यटन स्थळांची देखभाल तथा मार्गदर्शकांची नियुक्ती, निसर्ग पर्यटन इत्यादी बाबींचा अंतर्भाव असेल.

गावाचा सूक्ष्म नियोजन आराखडा संरक्षित क्षेत्राच्या व्यवस्थापन आराखड्याच्या तत्त्वप्रणालीनुसार असेल. त्यामध्ये वनसंवर्धन अधिनियम, १९८०, भारतीय वन अधिनियम, १९२७, वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ (सुधारीत २००६), वनहक्क अधिनियम, २००६ अंतर्गत तरतुदी व इतर संबंधित अधिनियमाचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घेण्यात येईल. ग्राम परिस्थितीकी समिती सदर योजना ग्रामसभेशी सल्लामसलत करून शासनाच्या ईतर सर्व योजनांचा अभ्यास करून उपवनसंरक्षक / वनसंरक्षक / मुख्यवनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे सादर करेल. सूक्ष्म योजना प्राप्त झाल्यानंतर उपवनसंरक्षक / वनसंरक्षक / मुख्यवनसंरक्षक (वन्यजीव) आराखड्यात सुचविलेल्या तांत्रिक, प्रशासकीय व कायद्याने आक्षेपार्ह असणाऱ्या कामाबाबत संबंधित विभागासह ग्रामसभेसोबत चर्चा करतील यानंतर सूक्ष्म नियोजन आराखड्यास मंजूरी देऊन ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीस कळवतील. सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार झाल्यानंतर पुढील २ महिन्यात करारनामा तयार करवून घेण्याची जबाबदारी संबंधित उपवनसंरक्षक / वनसंरक्षक / मुख्यवनसंरक्षक (वन्यजीव) यांची राहिल.

ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती त्यांच्या सदस्यांना गायरान क्षेत्रात तसेच जे सदस्य गावाच्या सूक्ष्म नियोजन आराखड्याची अंमलबजावणी करणार नाहीत जसे ते सदस्य अनाधिकृतरीत्या वृक्षतोड, चराई आणि अतिक्रमण करतील तसेच वनातील संरक्षणामध्ये सहभागी होणार नाहीत अशा सदस्यांना ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती दंड आकारू शकेल किंवा त्या सदस्यांना निसर्ग पर्यटन तसेच प्रवेश शुल्का सारख्या फायद्यापासून वंचित ठेवण्यात येईल.

अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्यान, व्याघ्र प्रकल्प व त्यांचे बफर क्षेत्र असल्यास त्यामध्ये गांवनिहाय ग्राम परिसर विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध योजनांनुसार सूक्ष्म नियोजन करण्यासाठी क्षेत्र स्तरावर संबंधित संरक्षित क्षेत्राचे प्रमुख यांचे अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करावी. सदर समितीचे सदस्य तहसिलदार, गटविकास अधिकारी, तालुका कृषी अधिकारी, पशुधन विकास अधिकारी, उप अभियंता जि.प. सिंचन हे राहतील. तसेच जिल्हास्तरावर मार्गदर्शन व पर्यवेक्षण करणारी समिती जिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली राहिल. सदर समिती सूक्ष्म नियोजन व त्याच्या अंमलबजावणीचा दरमहा आढावा घेईल.

६) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे बचत खाते

शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या निधीच्या व्यवस्थापनेच्या उद्देशाकरिता राष्ट्रीयीकृत बँक किंवा पोस्ट ऑफीसमध्ये संयुक्त बचत खाते उघडण्यात येईल. सदर खात्याचे संचालन कार्यकारी समितीचे अध्यक्ष व सदस्य-सचिव या दोघांद्वारे संयुक्तपणे करण्यात येईल. सदर बचत खात्यास "सरकारी खाते" असे

म्हणावे. या खात्यांतर्गत होणाऱ्या निधीच्या विनियोगास उपवनसंरक्षक / वनरक्षक / मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचे स्तरावर मंजूरी घेतली जाईल.

वार्षिक लेखा परिक्षण : ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीच्या सरकारी खात्याचे राज्य वन विकास यंत्रणा (SFDA) करिता शासनाने प्रचलित केलेल्या लेखापरिक्षण पद्धतीनुसार कार्यवाही करण्यात येईल.

इतर स्त्रोतांकडून आणि समितीच्या स्वतःच्या उत्पन्नातून प्राप्त होणाऱ्या निधीच्या व्यवस्थापनेच्या उद्देशाकरिता राष्ट्रीयकृत बँक किंवा पोस्ट ऑफीसमध्ये स्वतंत्ररित्या बचत खाते उघडण्यात येईल. सदर खात्याचे संचालन अध्यक्ष व कोषाध्यक्ष किंवा कार्यकारिणीतील एक सदस्य संयुक्तपणे करतील. सदर बचत खात्यास "ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती खाते" असे म्हणावे. सदरहू खात्यातील निधीच्या विनियोगास ग्रामपंचायतीच्या आमसभेतर्गत मंजूरी घेतली जाईल.

७) ग्राम परिस्थितीकी विकास योजनेंतर्गत खालील योजनांमध्ये समन्वय साधून संरक्षित वनक्षेत्रांवरील दबाव कमी करणे व त्यातून मानव-वन्यजीव संघर्ष सोडविणे.

१. म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत फलोत्पादन विकास योजनेची अंमलबजावणी
२. सुधारीत चुल, स्वयंपाक गॅस वितरण कार्यक्रम राबविणे
३. बायोगॅस योजनेची अंमलबजावणी
४. अनुत्पादक वळुचे १००% खच्चीकरण, गुरांचे लसीकरण करणे व भाकड गुरे कमी करणाऱ्यांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाटप करणे / खरेदी करण्यास प्रवृत्त करणे.
५. शासकीय गायरान जमिनीवर म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत वृक्षारोपण व वैरण विकास कार्यक्रम
६. सुवर्णजयंती रोजगार योजने अंतर्गत आदिवासी युवकांना गाईड, ड्रायव्हर म्हणून प्रशिक्षित करून त्यांना सामुग्री वाटप करणे.
७. सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापूरी बंधारे व इतर जलसाठे यांचे नुतनीकरण करणे व सिंचन तलावाच्या मग्रासोहयो अंतर्गत नुतनीकरणाच्या कामासाठी तसेच वन तलावांच्या कामासाठी पालक अभियंता म्हणून नेमणूक करणे.
८. धडक सिंचन विहीर / पंतप्रधान पॅकेज विहीर / रोहयो विहीर अपूर्ण कामे पूर्ण करणे.
९. विहीरींना जमीनी पासून ३ फुट वर दगडी भित उभारणे.
१०. मासेमारीचे, वनवणवा नियंत्रणाचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना मिळणेबाबत.
११. अपारंपारीक उर्जास्त्रोतांचा वापर करणे, सौर कुपण, सौर उर्जेद्वारे विजेच्या उपकरणांचा वापर व्यापक प्रमाणात करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा परिषदद्वारे संचालित योजनांचा समावेश करणे.
१२. आदिवासी विकास विभागाद्वारे संचालित अनेक योजनांचा आवश्यकतेनुसार समावेश करणे.
१३. स्वयंरोजगार प्रशिक्षणाकरीता औद्योगिक प्रशिक्षण व तज्ञ संस्था तसेच पर्यटन व्यवसाय संस्थांना सहभागी करणे.
१४. वैद्यकीय शिबीरांचे आयोजन.
१५. खाजगी क्षेत्रावर वृक्षारोपण, बांबू बीज वाटप, किसान रोपवाटीका कार्यक्रम सामाजिक वनीकरण विभागातर्फे राबविणे.
१६. शैक्षणिक कार्यक्रम.

अ) महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत फलोत्पादन विकास योजनेची अंमलबजावणी

सदर योजने अंतर्गत परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्याच्या गावांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर फलोत्पादन विकास योजनेची म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत अंमलबजावणी करावयाची आहे. शेतामध्ये जांभूळ, आवळा, आंबा, सिताफळ, पेरु, आदिवासी क्षेत्रांमध्ये मोहाची झाडे आदी फळझाडांची लागवड करावयाची आहे. तालुका कृषि अधिकारी यांनी अंदाजपत्रके तयार करून संबंधीत तहसिलदारांकडे प्रशासकीय मान्यतेस सादर करावेत. सदर योजनेमुळे वन क्षेत्रालगतच्या शेतांमधील पिकांचे वन्यप्राण्यांमुळे वारंवार होणारे नुकसान टाळेल व त्यामुळे शेतकरी -वन्यजीव संघर्ष कमी होईल तसेच शेतकऱ्यांनाही ३ वर्षपर्यंत अनुदान तत्वावर फळबाग विकरीत करता येईल. परिणामी सदर फळबागांमुळे एकंदरीत वनक्षेत्राची व्याप्ती वाढेल तसेच शेतकऱ्यांनाही त्यातून दिर्घकाळ उत्पन्न मिळेल.

ब) सुधारीत चुल, स्वयंपाक गॅस वितरण कार्यक्रम राबविणे

संरक्षित क्षेत्रातील लगतच्या गावातील लोक जळतणासाठी मोठ्या प्रमाणावर जंगलातील लाकडांचा वापर करतात, त्यासाठी लहान-मोठी वृक्ष तोडतात. सदर गावांमध्ये सुधारीत चुल (ग्रामोपयोगी लोक विज्ञान केंद्र, वर्धा निर्मित) वितरण कार्यक्रम राबवून लोकांना सदर चुल वापरण्याकरीता प्रवृत्त केल्यास पालापाचोळा वापरून ज्वलनाची गरज पूर्ण होईल. तसेच त्यातून कोळसाही निर्माण होईल. सुधारीत चुल वितरणासाठी प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा यांनी निधी उपलब्ध करून द्यावा अथवा जिल्हाधिकारी यांना जिल्हा नियोजन विकास समिती अंतर्गत नाविण्यपूर्ण निधी खर्चीत येईल. या सुधारीत चुलीच्या वापराबाबत श्री. समिर कुर्वे, ग्रामोपयोगी विज्ञान संस्था, दत्तपूर, वर्धा यांचेशी संपर्क करून त्याबाबत एक प्रात्यक्षिक मेळावा संबंधीत गावांमध्ये घ्यावा. ज्या ठिकाणी गॅस सिलेंडरचा पुरवठा करणे शक्य आहे तेथे प्राधान्याने स्वयंपाकाचा गॅस पुरविण्यात यावा व त्यासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा.

क) बायोगॅस योजनेची अंमलबजावणी

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी अशा क्षेत्रांमध्ये बायोगॅस योजना प्रभाविणे राबवावी, लोकांना बायोगॅस संयंत्र वापरण्याबाबत प्रवृत्त करावे, तसेच जुने बायोगॅस संयंत्र वापरात आणण्यासाठीही लोकांना प्रवृत्त करावे. जेणेकरून त्यांची ज्वलनासाठी वनांतील लाकडांची गरज कमी होईल.

वनांच्या संरक्षणात लोकांचा सहभाग घेण्याचे दृष्टीकोणातून राज्यात १९९२ पासून ग्रामीणांच्या सहभागातून ग्राम परिसर विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सदर कार्यक्रमास चालना देण्यासाठी दिनांक ५/१०/२०११ च्या शासन निर्णयान्वये संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या बळकटीकरणासाठी पावले उचलली असून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीस ग्रामसभेला जोडण्याबाबतचा निर्णय घेतले आहे. सदर शासन निर्णयात संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीस देण्यात येणाऱ्या विविध फायद्याचा उल्लेख शासन निर्णयाच्या परिच्छेद ९(इ) मध्ये असून समितीच्या कार्यक्षेत्रातून जिल्हापरिषदेस प्राप्त होणाऱ्या वन महसूलाच्या ७% अनुदान जिल्हापरिषदेद्वारे संबंधीत समितीला देण्याबाबतची तरतूद देखील करण्यात आलेली आहे. याचा लाभ ग्रामपरिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या गावांनाही देण्यात यावा.

वरील दोन्ही योजनांची अंमलबजावणी करताना ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीने वनातून जळावू लाकडे आणणे बंद करण्यात तयार असणाऱ्या कुटूंबांचीच निवड करावी. सुधारीत चुली चा गॅस

सदर लाभार्थ्यांनी विकल्यास किंवा त्याचा वापर करणे बंद केल्यास त्याची जबाबदारी परिस्थितीकी विकास समितीची राहिल. अशा लाभार्थ्यांकडून दंड वसूल करण्याचे अधिकार समितीस राहतील

ड) अनुत्पादक वळुंचे १००% खच्चीकरण, गुरांचे लसिकरण करणे व भाकड गुरे कमी करणाऱ्या कुटुंबांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाटप करणे / खरेदी करण्यास प्रवृत्त करणे.

संरक्षित क्षेत्रांमधील व लगतच्या गावांतील लोकांकडे मोठ्या प्रमाणावर भाकड गुरांची संख्या असून अशा गाई, म्हशी, बकऱ्या या वनात विशेषतः पावसाळ्यात व हिवाळ्यात चराईकरीता जातात. त्यामुळे वन संवर्धन व वन्यजीव संवर्धनामध्ये अडथळा निर्माण होतो. वनांची वाढ खुंटते. व या भाकड जनावरांपासून लोकांनाही उत्पन्न मिळत नाही. अशा भाकड जनावरांची संख्या कमी करणाऱ्या कुटुंबांना दुधाळ जनावरांचे वाटप करण्याचा कार्यक्रम उपआयुक्त (पशुसंवर्धन) जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी यांनी राबवावा. तसेच लोकांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाटप विविध योजनेतून करावे व लोकांनाही अधिक दुधाळ जनावरे खरेदी करण्यास प्रवृत्त करावे. वाटप करण्यात आलेली जनावरे व वळु विकल्यास त्याची जबाबदारी ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीची राहिल व अशा समितींना विविध योजनांचे लाभ देण्याबाबत पुनर्विचार करण्यात येईल. सोबतच अनुत्पादक वळुंचे १००% खच्चीकरण करावे व उत्तम प्रतिचा वळु पाळण्यास प्रेरित करावे. परिणामी अशा जनावरांना वनात मोकाट चराईसाठी न पाठविला त्यांना गोठ्यातच चारा उपलब्ध करून द्यावा. यासाठी लाभार्थ्यांनी श्री. रवि पाटील, सारीपुत्र मेमोरिअल संस्था, चांदूरबाजार जि. अमरावती यांचेशी संपर्क करून एक प्रात्यक्षिक मेळावा संबंधित गावांमध्ये घ्यावा. संबंधित जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी यांनी पशुधन विकास अधिकाऱ्यांद्वारे अशा क्षेत्रांसाठी अनुत्पादक वळुंचे खच्चीकरण व गुरांचे लसिकरणाबाबत नियोजनबद्ध कार्यक्रम राबवावा. अशा क्षेत्रांमध्ये शासनाच्या कोणत्याही योजनेअंतर्गत बकरी व मेंढी पालनाकरीता वाटप केल्या जाणार नाही याबाबत सर्व विभागांनी दक्षता घ्यावी.

ई) शासकीय गायरान जमिनीवर म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत वृक्षारोपन व वैरण विकास कार्यक्रम

संरक्षित क्षेत्र व त्यांचे बफर मधील गावांमध्ये लोकांच्या संरक्षित क्षेत्रावरील दबाव कमी करण्याचे दृष्टीने व त्यांना मुबलक चारा उपलब्ध करून देण्यासाठी उपलब्ध शासकीय गायरान जमिनीवर मोठ्या प्रमाणावर म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत वृक्षारोपन व वैरण विकास कार्यक्रम जिल्हाधिकाऱ्यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी व उपसंचालक सामाजिक वनीकरण यांचे सहकार्याने राबवावा. सदर योजनेकरीता जिल्हाधिकाऱ्यांनी तहसिलदारांद्वारे सदर योजनेकरीता उपलब्ध शासकीय गायरान जमिनीचे क्षेत्र निश्चित करावे व उपसंचालक सामाजिक वनीकरण यांनी लागवड अधिकाऱ्यांद्वारे उपलब्ध क्षेत्रानुसार अंदाजपत्रके तयार करून तांत्रिक मान्यता घ्यावी. १० हेक्टर पर्यंत क्षेत्रावर सदर योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा ही ग्राम पंचायत राहिल मात्र तांत्रिक सहाय्य सामाजिक वनीकरण विभागाने द्यावे. त्यापेक्षा मोठ्या क्षेत्रावर सामाजिक वनीकरण विभागानेच ही योजना राबवावी. सदर योजनेअंतर्गत कुंपन, चौकीदार तसेच रोपांना पाणी देण्याची सुविधा प्रस्तावित करावी.

फ) सुवर्णजयंती रोजगार योजनेअंतर्गत आदिवासी युवकांना मार्गदर्शक, ड्रायव्हर म्हणून प्रशिक्षित करून त्यांना सामुग्री वाटप करणे.

वन व वन्यजीव संवर्धनामध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी तसेच लागतच्या वनक्षेत्राबाबत मालकीची भावना निर्माण करण्याकरीता स्थानिक प्राधान्याने आदिवासी युवकांना इकां टुरीझम करीता गाईडचे प्रशिक्षण तसेच वन क्षेत्रातील पक्षी, वनस्पती, वृक्ष, प्राणी, नद्या, फोटोग्राफी, टेप, कॅमेरा, पुस्तक (पक्षी, प्राणी, वृक्ष, औषधी व वनस्पती आदिबाबत हिंदी, मराठी व इंग्रजी पुस्तके) गणवेश, ओळखपत्रे आदि साहित्य पुरवावे. आदिवासी युवकांच्या गटांना टाटा जिप्सी वाहन उपलब्ध करून देवून सदर वाहनांनाच टुरीझम झोन मध्ये प्रवेश द्यावा. तसेच इतर खाजगी वाहनांना टुरीझम झोन मध्ये संबंधित उपवनसंरक्षक यांनी प्रवेश निषिद्ध करावा. गाईड म्हणून आदिवासी युवकांची निवड करताना गुणवत्ता व भौगोलीक स्थितीचा विचार करावा. निवड करण्यात आलेल्या युवकांना प्रशिक्षण व साधन सामग्री पुरविणे व नियोजन करण्यासाठी सातपुडा फाऊंडेशन, निसर्ग संरक्षण संस्था, अमरावती, अजिंक्य अँडव्हेंचर ग्रुप, आकोला सारख्या स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घ्यावे. सदर योजनेसाठी निधी प्रकल्प संचालक, जि.ग्रा.वि.यं. यांनी त्वरीत उपलब्ध करून द्यावा. आदिवासी युवकांचे गट करून त्यांना जिप्सी वाहन पुरवण्याबाबतची कार्यवाही प्रकल्प संचालक, जि.ग्रा.वि.यं. यांनी करावी.

ग) सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापूरी बंधारे व इतर जलसाठे यांचे नुतनीकरण करणे व सिंचन तलावाच्या मग्नारोह्यो अंतर्गत नुतनीकरणाच्या कामासाठी तसेच वन तलावांच्या कामासाठी पालक अभियंता म्हणून नेमणूक करणे.

अस्तित्वात असलेले अनेक जलाशयांची साठवण क्षमता कमी झाली असून ज्या ठिकाणी सिंचन सुविधा उपलब्ध आहे तेथील सिंचन क्षमता देखील कमी झालेली आहे. या जलाशयांचे नुतनीकरण यामध्ये तलावाची दुरुस्ती, गाळ काढणे व त्यावर असलेल्या वितरीकांची दुरुस्ती इत्यादी कामे मग्नारोह्यो अंतर्गत करण्यात आली तर आदिवासी, मजुरांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार प्राप्त होईल. तसेच या माध्यमातून शाश्वत संपदा निर्माण होऊन आदिवासींचे जीवनमान उंचावेल व वन, वन्यजीव संवर्धनासाठी त्याचा उपयोग होईल. उप आयुक्त (रो.ह.यो.) आयुक्त कार्यालय व कार्यकारी अभियंता, ल.सि., जि.प. यांनी लघु पाटबंधारे व इतर सर्व यंत्रणांच्या सर्व जलाशयांची यादी तयार करावी. आवश्यक त्या जलाशयांच्या नुतनीकरणासाठी नवीन अंदाजपत्रके तयार करून त्यास तांत्रिक / प्रशासकीय मान्यता त्वरीत प्राप्त होईल असे कटाक्षाने पहावे. सदरचे जलाशय ज्या यंत्रणेचे अधिनस्त आहे त्या यंत्रणेनी मग्नारोह्यो अंतर्गत कार्यवाही तात्काळ करावी. यंत्रणेने कुशल कामासाठी मागणी करावी व तहसिलदार यांनी त्यास तात्काळ मान्यता द्यावी.

वन तलावाचे अंदाजपत्रके तयार करून कामाकरीता तांत्रिक सहाय्य आवश्यक आहे. कार्यकारी अभियंता, स्था.स्त. पाटबंधारे वा इतर पाटबंधारे विभागातील अभियंत्यांची अशा वन क्षेत्रांमध्ये पालक अभियंता म्हणून नेमणूक करावी. वन तलावांबाबत वन विभागांनी त्वरीत संबंधित अंमलबजावणी यंत्रणेस ना-हरकत प्रमाणपत्र द्यावे. वन तलावाकरीता नवित्त योग्य स्थळे शोधून, मग्नारोह्यो अंतर्गत अंदाजपत्रके तयार करून कामे करावीत. शिवकालीन पाणी पुरवठा योजना तसेच महात्मा फुले जलभूमी संधारण योजने अंतर्गत प्राप्त निधीसुद्धा तलाव दुरुस्ती व तलावातील गाळ काढण्यासाठी वापरता येईल.

ह) धडक सिंचन विहीर / पंतप्रधान पॅकेज विहीर / रोहयो विहीर अपूर्ण कामे पूर्ण करणे.

संरक्षित क्षेत्रांमध्ये उपरोक्त योजनांमधील विहीरींची कामे ब्लास्टिंग अभावी अपूर्ण राहिलेली आहेत सबब संबंधित यंत्रणांनी वन विभागासोबत समन्वय साधून ही कामे पूर्ण करावीत. त्याकरीता गाव

निहाय ब्लास्टिंग आवश्यक असलेल्या विहीरींची यादी खातेदारांच्या नावासह संबंधित वन विभागास पुरवावी. विहीरीच्या ब्लास्टिंगसाठी परवाना धारक ब्लास्टर यांचे मार्फत गावनिहाय कार्यक्रम तयार करून, वन विभागाच्या मान्यतेने त्या विभागातील अधिकारी/कर्मचारी यांचे उपस्थितीत ब्लास्टिंगचे काम करण्यात यावे.

ज) विहीरींना जमीनीपासून ३ फुट वर दगडी भित उभारणे, कालवे, महामार्ग यावर कृत्रीम संचारमार्गाची निर्मिती.

मगारोहयो, धडक सिंचन विहीरींना अंदाजपत्रकात ३ फुट वर दगडी भित उभारण्याचे नमुन करवावे तसेच याआधी बांधलेल्या विहीरींचे वर ३ फुट दगडी मुंडाळ बांधण्याबाबत कार्यवाही करावी. यामुळे वन्यजीव व स्थानिक लोक, त्यांची मुले सुध्दा अशा विहीरीपासून सुरक्षित राहतील. परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावाच्या परिसरात कालवे व महामार्ग अस्तित्वात आहेत तेथे वन्यजीवांसाठी सुरक्षित कृत्रीम संचारमार्ग निर्माण करण्यात यावे.

ड) मासेमारी व वनवणवा नियंत्रणाचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना मिळणेबाबत.

पाटबंधारे तलावाचे मासेमारी हक्क मत्स्यव्यवसाय विभागाकडे असून सदर तलावाचे मासेमारीचे ठेके मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांना देण्यात येतात. परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावांमध्ये सहकारी संस्था उपलब्ध आहेत त्या संस्थांना मासेमारीचे कंत्राट देण्यात यावे. यापैकी काही संस्था ह्या तांत्रिक कारणास्तव अपात्र ठरलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांना कंत्राट देण्यात आला नाही. यासंबंधी या संस्था कशा पात्र ठरतील यासाठी जिल्हाधिकारी यांनी कार्यवाही करावी. तसेच वनवणवा नियंत्रणाचे कंत्राटही ग्रामपरिस्थितीकी विकास समितीलाच देण्यात येईल. वनवणवा नियंत्रणाचे कार्य समाधानकारक नसल्यास संरक्षित क्षेत्राचे प्रमुख हे काम नजीकच्या ग्राम परिस्थितीकी समितीला देऊ शकतील.

उपरोक्त प्रमाणे इको डेव्हलपमेंट कार्यक्रम सर्व जिल्हाधिकारी यांनी आपले जिल्ह्यात मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा, उपवनसंरक्षक, उप आयुक्त (पशुसंवर्धन), उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण यांचे सहकार्याने आपले जिल्ह्यात वनक्षेत्र, अभयारण्य निहाय कालबद्ध नियोजन करून राबवावा.

८) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे कर्तव्य व जबाबदाऱ्या :

१. वनाचे, वन्यजीवांचे व जैवविविधतेचे संरक्षण व संवर्धन संयुक्तपणे करणे.
२. वन गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्याकरीता वन अधिकाऱ्यांसोबत सहकार्य करणे.
३. सूक्ष्म नियोजन आराखड्याची योग्यरितीने अंमलबजावणी करणे.
४. इतर विभागांशी समन्वय साधून ग्राम विकासातून वन्यजीव संरक्षण व पर्यटनाच्या योजना आखणे व राबविणे.
५. संरक्षित वनक्षेत्रात निसर्ग पर्यटनाच्या कामाला चालना देणे करीता राज्याच्या निसर्ग पर्यटन धोरणानुसार योजना तयार करून त्याची अंमलबजावणी करणे. यांमध्ये स्थानिक पर्यटन स्थळांचा त्यांचा न्हास न होता विकास करणे, यामधून स्थानिकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे व त्या स्थळांचे महत्त्व सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविणे याची दखल घेतली जाईल.

६. गांव परिसरातील प्रेक्षणीय स्थळे : तसेच गड, किल्ले, धबधबे, कुंड इ. ठिकाणी भेट देणाऱ्या पर्यटकांकडून उपद्रव शुल्क व प्रवेश शुल्क वसुलीचे अधिकार समितीस राहतील जेणेकरून पर्यटन स्थळाची स्वच्छता, पावित्र्य व निसर्ग समतोल साधता येईल.
७. अवैध वृक्षतोड, चराई, वणवा, शिकार अशा प्रकरणी समितीने दंडनिहाय कार्यवाही करणे अभिप्रेत आहे.

वरील प्रमाणे समितीने त्यांचे कर्तव्य व जबाबदारी पार पाडल्याबद्दल वनपरिक्षेत्र अधिकारी व व्यवस्थापन समिती संयुक्तपणे मुल्यांकन करून दरवर्षी (वित्तीय वर्ष) उपवनसंरक्षक / वनसंरक्षक / मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे अहवाल सादर करेल.

९) संरक्षित क्षेत्रात असलेली निसर्गरम्य ठिकाणे व गड-किल्ले ग्रामपरिसर विकास समितीचे कार्यक्षेत्रात आणणे.

ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीच्या संरक्षित क्षेत्राच्या विकास व संरक्षणाच्या कामांमधील मुल्यांकन अहवाल समाधानकारक असल्यास अशा समित्यांना परिसरातील स्थळांचा निसर्ग पर्यटनाकरीता वापर करता येईल. पर्यटकांना आकर्षित करून पर्यटनापासून मिळणारे उपद्रव व इतर शुल्क असे उत्पन्न समितीला घेता येईल. पर्यटन स्थळाच्या न्हास होऊ नये यास्तव ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती प्रशिक्षित मार्गदर्शकाच्या सेवा उपलब्ध करून देईल व त्यायोगे या मार्गदर्शक युवकांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकेल. हे मार्गदर्शक शुल्क निश्चितीचे अधिकार ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती निश्चित करेल. पर्यटकांकडून मिळणारे शुल्क हे समितीद्वारे खात्यामध्ये भरण्यात येईल.

जी ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती किल्ल्यांकडे जाणाऱ्या पाऊलवाटेची स्वच्छता व देखभाल करण्याची जबाबदारी घेईल. त्या समितीस राज्याच्या निसर्ग पर्यटन योजनेतून अनुदान देण्यात येईल. वन विभागाच्या अधिकाऱ्यांसोबत सदर समिती खालील प्रमाणे कामे करतील.

१. सर्व किल्ल्यावर जाण्याचे पारंपारिक मार्ग खुणांनी दर्शविण्यात येतील.
२. किल्ल्यावर जाण्याचे प्राचीन मार्ग वापरायोग्य / सुस्थितीत ठेवतील.
३. किल्ल्यावर पिण्याचे पाणी / स्वच्छतागृहांची व्यवस्था ठेवतील व वनवणवा प्रतिबंधक उपाययोजना आखून राबवतील.

तसेच जुनी विश्रामगृहे असल्यास चालू स्थितीत ठेवणे व पुरातत्व विभागास आवश्यक त्या सुधारणा करण्यास वनसंवर्धन कायद्याच्या अधीन राहून परवानगी देणे ही कामे वन विभागामार्फत करण्यात येतील.

संरक्षित क्षेत्रामध्ये पर्यटकांसाठी ग्राम पर्यटन आवास व तत्सम सोयी सुविधा उपलब्ध करून गावामध्ये रोजगार निर्मिती करणे, पर्यटनाला चालना देण्यासाठी गावातील बेरोजगार युवावर्गास विविध प्रकारचे प्रशिक्षण देवून त्यांचा क्षमता विकास करणे. (उदा. आदरातिथ्य व स्वयंपाक कुशलताचे विकास करणे)

आर्थिक नियोजन

लाभार्थी निवड : संबंधीत ग्रामसभेने लाभार्थ्यांची निवड करताना संरक्षित क्षेत्रावरील दबाव कमी करणाऱ्या व मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी करण्यात सहभागी होणाऱ्या कुटूंबाची निवड करावी.

सदर कुटूंब स्वयंसहायता बचत गट (Self Help Group) किंवा उपभोगी गट (User group) शी संलग्नीत असावा.

निवड झालेल्या लाभार्थ्यास निवड केलेल्या कामाच्या एकूण खर्चाच्या रकमेच्या ७५% रकमेची शासनातर्फे प्रतिपूर्ती करण्यात येईल. उर्वरीत २५% रकम लाभार्थ्याने श्रमदान व स्वतःचे योगदानातून द्यावयाची आहे.

निधी वितरण प्रणाली :- शासनातर्फे द्यावयाच्या ७५% निधीचे वितरण ३ टप्प्यांमध्ये करण्यात येईल. याकरीता १) ग्रामविकास आराखडा झालेला असावा. (२) कामाचे स्वरूप निश्चित करण्यात आलेले असावे. (३) लाभार्थ्याची निवड झालेली असावी. (४) करारनामा झालेला असावा.

याकरीता १) निसर्ग, साहस व वन्यजीव पर्यटन विषयक कामे (२) वन / वन्यजीव संरक्षण विषयक कामे यामध्ये वनवणवा प्रतिबंधक कामांच्या समावेश राहिल. (३) बांधकामे

७५% रकमेचे खालील प्रमाणे ३ टप्प्यांमध्ये वाटप करण्यात यावे.

प्रथम टप्पा - काम सुरु करण्यापूर्वी

द्वितीय टप्पा - कामाची समाधारकारक प्रगती झाल्यानंतर

तृतीय टप्पा - काम पूर्ण झाल्यानंतर

याकरीता प्रत्येक कामाचे स्वतंत्र अंदाजपत्रक तयार करावे व त्यामध्ये मजुरी व साहित्य खरेदीची रकम स्वतंत्रपणे दाखवावी.

आर्थिक तरतूद : प्रत्येक कामाकरीता लागणाऱ्या निधीची उपलब्धता खालील स्त्रोतांमधून करण्यात येईल.

१) आदिवासी लाभार्थ्याकरीता - आदिवासी उप-योजना

२) अनुसुचीत जातीचे लाभार्थ्याकरीता - अनुसुचीत जाती योजना

३) वर क्र. १ व २ मध्ये नसलेल्या लाभार्थ्याकरीता अ) ७% जिल्हा परीषद निधी

ब) कॅम्पा

क) १३ वा वित्त आयोग

ड) राज्य वन विकास यंत्रणा

याशिवाय व्याघ्र प्रकल्पाचे बफर क्षेत्रातील गावांकरीता टायगर कंझर्व्हेशन फाऊंडेशन मधील निधीचा देखील वापर करण्यात येईल.

शुल्काचा वापर

पर्यटकांकडून मिळणारे शुल्क हे पर्यटन स्थळाची साफसफाई, संरक्षण, माहिती फलक लावणे व पर्यटकांसाठी गाईड म्हणून नेमणूक करण्याकरीता वापरण्यात येईल.

ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीची / सदस्यांची मान्यता रद्द करणे

ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीने त्याचे कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या विशेषतः संरक्षित क्षेत्राच्या वन्यजीव व्यवस्थापन आराखड्याच्या कार्य आयोजनेच्या तरतुदींचे पालन योग्यरितीने हाताळण्यात हयगय केल्यास उपवनसंरक्षक / वनसंरक्षक / मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) ही समिती बरखारत करू शकतील.

सदस्यांची सदस्यता रद्द करण्याचा निर्णय ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती घेईल. हे करतांना नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वाचे पालन करण्यात येईल.

अपील

समिती / सदस्याची सदस्यता भंग झाल्यानंतर एक महिन्याचे आत समिती / सदस्य संबंधित अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे अपील करू शकतील. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचा निर्णय हा अंतिम राहील.

राज्यपातळीवर समिती

ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणी करतांना उद्भवणारे अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी व ग्राम परिस्थितीकी विकास समित्या सुरळीतपणे काम करतील याची खात्री करण्यासाठी प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली पुढे नमूद केल्याप्रमाणे राज्यस्तरीय सुकाणू समिती गठीत करण्यात येत आहे.

१.	प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) महाराष्ट्र राज्य, नागपूर	अध्यक्ष
२.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (अर्थसंकल्प, नियोजन व विकास) म.रा. नागपूर	सदस्य
३.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (संरक्षण) म.रा. नागपूर	सदस्य
४.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) पूर्व, नागपूर	सदस्य
५.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) पश्चिम, नाशिक	सदस्य
६.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (तंत्रज्ञान व धोरण) नागपूर	सदस्य
७.	मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्रसंचालक, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती	सदस्य
८.	समितीमधून निवड केलेले ३ महिला प्रतिनिधी, पुरुष प्रतिनिधी-७. स्वयंसेवी संस्थेचे २ प्रतिनिधी	सदस्य
९.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (निसर्ग पर्यटन - वन्यजीव प्रशासन)	सदस्य-सचिव

समझौता समयलेखाचे प्रारूप

----- अभयारण्य / राष्ट्रीय उद्यान / व्याघ्र प्रकल्पातगतचे ----- गाव / पाडा यामध्ये सुक्ष्म नियोजन आराखड्याच्या अंमलबजावणीकरिता करारनामा.

सदर करारनामा ----- वनपरिक्षेत्र अधिकारी, वन्यजीव विभाग ----- (यांना यानंतर पक्ष क्रमांक १ असे संबोधण्यात येईल) व ----- गाव ----- तालुका ----- जिल्ह्यातील ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती (यांना यानंतर पक्ष क्रमांक २ असे संबोधण्यात येईल) यांचे दरम्यान ----- गावाचे मंजूर सुक्ष्म नियोजन आराखड्याचे अंमलबजावणीकरिता करण्यात येत आहे.

१. ग्राम सभेद्वारे गावामध्ये पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्यास तयार असल्याबाबत ठराव दिनांक ----- चे सभेत पारित करण्यात आलेला आहे.
२. ग्राम पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रमांतर्गत मिळणारे फायदे घेण्याकरिता कुन्हाड बंदी, घराई बंदी, माकड गुरांची संख्या कमी करून दुधाळ जनावरे पाळणे, अनुत्पादक वळुचे १०० टक्के खच्चीकरण करणे, सर्व गुरांचे लसीकरण करणे, गुरांना गोठ्यातच चारा पुरविणे, वनवनवा नियंत्रण व संरक्षण कामात सहकार्य करणे व गौण वनउपजांचा न्हास थांबविणे या बाबींमध्ये गावाच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्य पार पाडण्यास ग्राम सभेची संमती आहे.
३. ग्राम पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रमांतर्गत निसर्ग/वन्यजीव पर्यटन विकासकामे, आवश्यक बांधकामे व वनवनवा संरक्षणकामे याद्वारे फायदे मिळण्यास समिती पात्र राहिल. या अंतर्गत येणाऱ्या खर्चाच्या ७५ टक्के रकमेचे अनुदान शासनातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांमधून देण्यात येईल. उर्वरित २५ टक्के रक्कम लाभधारकाला / समितीला श्रमदानाद्वारे तसेच स्वतःचे योगदानाद्वारे खर्च करावे लागतील.
४. शासनाद्वारे देण्यात येणारे ७५ टक्के अनुदान ३ टप्प्यांमध्ये देण्यात येईल. प्रथम टप्पा काम सुरु करण्यापूर्वी, द्वितीय टप्पा कामाची प्रगती समाधानकारक असल्यास व तृतीय टप्पा कामाची पूर्तता झाल्यानंतर देण्यात येईल.
५. प्रत्येक कामाचे स्वतंत्र अंदाजपत्रक तयार करणे आवश्यक राहिल. अंदाजपत्रकामध्ये मजुरी व साहित्य खरेदी करिता येणारा खर्च स्वतंत्रपणे दर्शविण्यात येईल.

स्वाक्षरी
अध्यक्ष

-----ग्राम पारिस्थितीकी विकास समिती

साक्षीदार

१. -----

२. -----

स्वाक्षरी

वनपरिक्षेत्र अधिकारी

-----अभयारण्य/राष्ट्रीय उद्यान/व्याघ्र प्रकल्प

साक्षीदार

१. -----

२. -----

टिप : सदर करारनाम्यामध्ये स्थानिक परिस्थितीनुसार आवश्यक ते बदल करण्यात यावे.

सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करण्याकरीता मार्गदर्शक सुचना

ग्राम परिसर विकास कार्यक्रम राबविण्याकरीता ग्रामस्थांनी संबंधित वन्यजीव विभागाच्या सहकार्याने सूक्ष्म नियोजन आराखडा (Microplan) तयार करावा व तो राबविण्याकरीता आवश्यक करारनामा करावा. सूक्ष्म नियोजन आराखडा सदर कार्यक्रम राबविण्याकरीता मुलभूत आधार राहिल व त्यात वन्यजीव विभाग व ग्रामस्थ यांचे परस्पर मान्य बांधीलकी राहिल. (वस्तुनिष्ठ माहिती, परस्पर मान्य बंधन, वेळापत्रक, सनियंत्रण दर्शक इत्यादी) प्रत्येक गट ग्रामाकरीता स्वतंत्र सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करण्यात यावा व त्यात सर्व गटांचे प्रतिनिधीत्व, महिला / पुरुष दोघांचाही निर्णायक संस्थेत / समितीत समावेश असावा.

सूक्ष्म योजनेत समाविष्ट बाबी.

सूक्ष्म योजनेत सर्व स्थळ निहाय विवरणाचा समावेश असावा. उदाहरणार्थ : संसाधनांचे विश्लेषण, सामाजिक व आर्थिक स्थिती, संरक्षित क्षेत्रावर अवलंबन व संरक्षित क्षेत्र व मानव संबंधी सर्व बाबींचा समावेश सूक्ष्म योजनेत करावा.

सूक्ष्म योजनेत खालील दर्शविलेल्या बाबींचा समावेश करण्यात यावा.

१.	स्थळाचे विवरण	स्थळाचे क्षेत्र, चतुर्दिश, पाणलोट क्षेत्र, स्थळाचे स्वरूप, स्थळाची निघड करण्याकरीता कसोटी.
२.	स्थळाची स्थिती :	भौतिक, नैसर्गिक, सामाजिक व आर्थिक स्थिती आणि स्थानिक बाबी
३.	लाभार्थ्यांचे विश्लेषण	लाभार्थी यांचे संरक्षित क्षेत्रावर अवलंबन, सामाजिक मुद्दे, ग्रामस्थांचे मत, अनुकूल व प्रतिकूल प्रभाव, ग्रामस्थांशी झालेल्या PRA चे निष्कर्ष.
४.	संकल्पना, व्याप्ती आणि तंत्रनिती	
५.	सूक्ष्म योजनेची उद्दिष्टे	
६.	सूक्ष्म योजनेचे घटक (components) परस्पर मान्य बाबींसह	
७.	निघडलेल्या गावांच्या ५ किलोमीटर परिधीत येणारी गावे.	
८.	लोकसंख्या	
९.	ग्रामस्थांना उपलब्ध रोजगाराची सद्यःस्थिती	
१०.	पशुधन संख्या	
११.	अ) गावातील पशुधनाकरीता चान्याचे स्त्रोत / आपूर्ती आणि आवश्यकता	
	ब) गावात उपलब्ध होणाऱ्या जळतनाचे स्त्रोत आणि आवश्यकता	
१२.	व्यवसाय	

१३.	अ) गावातील भुमीचे वापर व पध्दती
	ब) वनेतर भुमीची उपलब्धता
	क) कृषि प्रकार
	ड) कृषि उपज व परिमाण
१४.	वनक्षेत्र
	अ) वनक्षेत्र व वितरण
	ब) सिमांकन व चतुर्सिमा
	क) निस्तार हक्काबाबत माहिती
	ड) राजस्व क्षेत्रावरील वनक्षेत्र
	इ) गावातील चराई क्षेत्र व उपलब्धता
१५.	सूक्ष्म योजनेवर होणाऱ्या खर्चाचे विवरण व अंदाजपत्रके
१६.	सूक्ष्म योजनेवरील आर्थिक नियोजन, खर्च विवरणासह आणि त्यात ग्रामस्थांचा भाग (भाग भांडवल / श्रमदान)
१७.	लेखांकन पध्दती आणि लेखा परिक्षा
१८.	लाभार्थ्यांना लाभ वितरण करण्याबाबत मानक कसोटी.
१९.	संस्था विषयक व्यवस्था
२०.	संनियंत्रण व मुल्यांकन
२१.	वन्यजीव विभागाच्या व ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीच्या जबाबदाऱ्या आणि बंधन
२२.	योजना राबविण्याबाबतचे वेळापत्रक
२३.	वन्यजीव विभाग आणि ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीमध्ये झालेला करारनामा (MoU)
२४.	परिशिष्टे, तख्ते, नकाशे इत्यादी.

टिप : सदर आराखडा तयार करते वेळी परिस्थिती नुसार आवश्यक फेरफार व बदल करण्यात यावे.